

Мавріна О. С.

ORCID: 0000-0001-5812-2164

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

БОРОТЬБА ХОРЕЗМУ З МОНГОЛАМИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ АКАДЕМІКА А. Ю. КРИМСЬКОГО

Відомий український сходознавець Агатангел Кримський (1871–1942) у низці своїх праць, присвячених історії країн та народів Близького та Середнього Сходу, Центральної Азії, особливе місце приділяє політичній історії цього регіону у XIII столітті, зокрема періоду боротьби народів Центральної Азії з монголами.

Твори академіка А. Ю. Кримського з історії, літератури, культури, філософії країн та народів Сходу дослідники його наукової спадщини досить схематично ділять на три групи: арабістика, іраністика та тюркологія. Саме в роботах з іраністики А. Ю. Кримський так чи інакше торкався зазначених питань.

Політична ситуація в Центральній Азії на початку XIII століття (в історичних областях Хорезмі, Мавераннахрі, Туркестані) висвітлена в циклі робіт ученого “История Персии, ее литературы и дервишеской теософии”, перша частина якої вийшла 1901 року [4]. Протягом 17 років А. Ю. Кримський переробляв та доповнював “Историю Персии...” новими джерелами, матеріалами [5; 6; 7; 8].

1903 року з’явилася друга частина дослідження, де історія регіону розглядалася від епохи халіфату до монгольського вторгнення. Третю ж частину під назвою “От эпохи монголов Джингиз-хана до водворения Сефевидов в Иране и “Великих моголов” в Индии XVI–XVIII в.”, яка також витримала кілька редакцій (остання редакція вийшла в 1914–1917 роках), відкриває політичний нарис монгольського періоду в історії регіону.

Вчений описує характер монгольського руйнування, покликаючись на свідчення арабського історика тієї доби Ібн аль-Асіра (1160–1232), який розповідає про події 617 року хіджри / 1219). Описуючи перебіг подій монгольської навали, Ібн аль-Асір називає її “самою ужаснейшей катастрофой и величайшим бедствием, подобного которому не видывал

и ни день, ни ночь на земле, и которое разразилось над всеми народами, но в особенности над мусульманами” [8, с. 4].

Слід зазначити, що А. Кримський, досконало володіючи арабською, перською та тюркськими мовами, а також європейськими, у своїх творах використовував власні переклади історичних джерел. Зокрема, відомості з аль-Асіра він подає за єгипетським виданням його “Загальної історії” (1290/1873, т. 12, с. 148) та за європейським виданням Торнберга (Лейден, 1873, с. 233).

А. Кримський зазначає, що Ібн аль-Асір, описуючи жахи монгольської навали, іноді висловлює побоювання, що подальші покоління можуть не повірити йому, настільки жахливими вони були. Окрім свідчень Ібн аль-Асіра, вчений наводить витяг зі “Зводу літописів” придворного монгольського історика-панегіриста візира Рашидеддіна (пом. 1318), який хоча й був відданий монголам, але також описує жахливі картини завоювання.

Характеризуючи загальний перебіг завоювань монголів, що охопили величезний простір – “от пределов Тихого океана с покоренной Китайской империей, через всю мусульманскую Азию с отклонениями в Туркестан и Индию... дошли до моря Средиземного и Чорного, навели лихолетье на Кавказ, на волжских Болгар, на Русь северную и на Русь южную, и грозным бичом вошли в Польшу и Венгрию”, – А. Кримський стверджує, що головний їхній удар припав “на землі ісламські, на Персію”, і ставить за мету простежити хід та відтворити загальну картину монгольських завоювань у регіоні.

Найкращими тогочасними дослідженнями з історії монгольських завоювань учений вважав працю барона К. Д’Оссона “Історія монголів від Чингісхана до Тимура, або Тамерлана” (3-тє вид., Амстердам, 1852, “Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu’à Timour Bey, ou Tamerlan”) та працю Г. Говордза “History of the Mongols from the 9-th to the 19-th century” (Лондон, 1876–1888). Найцікавіший розділ з I тому Г. Говордза під назвою “Чингисъ-хан” вийшов у російському перекладі (Ташкент, 1911, 98 с.). А. Кримський не зупиняється на аналізі цієї літератури, зазначаючи, що докладніше аналіз подано в роботі його колеги та друга, відомого орієнталіста В. В. Бартольда “Туркестан в епоху монгольського нашествія” [8, с. 2–7].

Боротьбі Хорезму з монголами А. Кримський відводить окремих розділ у своєму дослідженні. Описуючи початковий етап цієї боротьби, який розпочався восени 1219 року і був пов’язаний із хорезмшахом Ала-ад-діном Мохаммедом, учений не заглиблюється в деталі цих подій, покликаючись на їхній докладний виклад у барона Д’Оссона і в дисертації В. В. Бартольда “Туркестан в епоху монгольського нашествія”.

Найбільший інтерес у А. Кримського викликає особистість сина та наступника Мохаммеда, останнього хорезмшаха Джелаледдіна Мангуберді (Мынгбурния. – А. К.) (1220–1231). При написанні політичного нарису про цю особистість учений не ставив собі за мету детальне відтворення всіх історичних подій. У цьому він неодноразово покликається на роботи В. Бартольда, який у цей же час працював над дослідженнями з історії Туркестану, історії тюркських та монгольських народів. Зокрема, В. Бартольд представив докладний аналіз перебігу подій під час боротьби хорезмшаха Джелаледдіна з монголами, зокрібно битву при Парвані (1221), що стала для Чингісхана фактично єдиною великою поразкою в його просуванні територіями Центральної Азії, Ірану й Афганістану [1, с. 477–480], та битву на річці Інді (1221) [1, с. 481–482].

Своїм завданням А. Кримський бачив створення мозаїчного полотна політичного, культурного, духовного життя регіону на основі власних перекладів східних авторів, історичних хронік, поетичних творів. Він намагався передати загальний дух епохи, яка могла б загубитися в надмірній деталізації подій.

Зокрема, А. Кримський зазначає, що Джелаледдін був дуже енергійним та безстрашним правителем, і передає розповідь монгольських істориків Джовейні та Рашидеддіна про події битви на р. Інді: “На берегу реки монголы совсем было его настигли и готовились взять живьем в плен, но неустрашимый харезмшах, как молния пробился сквозь монгольские ряды на коне, верхом бросился с высокой, крутой скалы в быстрюю и глубокою реку, вмиг переплыл ее и, на другом берегу, в виду всех монголов, отер саблю от воды. Изумленный и невольно восхищенный Джингиз-хан показал на него своим сыновьям и мог лишь проговорить: “От какого же отца должен был родиться такой сын” [8, с. 8]. У примітці вчений уточнив, що фразу Чингісхана він переклав неточно.

А. Кримський зазначає, що після цього монголи безжалюбно розграбували володіння Джелаледдіна, “вырезая до последнего человека население тех городов, которые дерзали сопротивляться. Чаще жители... разбегались в паническом ужасе и укрывались, кто куда успевал. Монголам удавалась коварными обещаниями выманить их из закоулков и массами умерщвлять” [8, с. 8]. Із Хорезму монголи пройшли спустошливим потоком через “Мидию, Азербайджан, Кавказ в Россию и в 1223 году еще раз произвели смертоносное разорение Персии со стороны Хорасана”.

Аналізуючи ситуацію, що склалася після спустошливих походів монголів, А. Кримський зазначає, що після відходу монголів на Іртиш у 1224 році цілими (незруйнованими) залишилися лише південні провінції: хорезмшахський Керман та атабекський Фарс, а також держава халіфа. Однак Керман не залишився вірним Джелаледдіну і через деякий час

зрікся хорезмшаха (виникла вірна монголам династія керманських каракитаїв (1226–1306)).

Описуючи подальшу політичну долю Джелаледдіна, А. Кримський зауважує, що Джелаледдін взамін розорених монголами власних східноіранських володінь відібрав у халіфа Насира частину Хузестану (по сусідству з Месопотамією), а в атабеків-пехлеванідів – землі нинішнього Закавказзя – Азербайджан з Арраном (1125) і в такий спосіб утвердився на крайньому заході замість попереднього свого перебування на крайньому сході.

А. Кримський зазначає ведення Джелаледдіном вдалих воєн із сусідами, зокрема із Грузією, столицю якої Тифліс він захопив у 1226 році. Після смерті Чингісхана його нащадки вторгаються у володіння хорезмшаха, і Джелаледдін у своїх володіннях в Азербайджані був змушений боротися з монголами хана Угедея, що вторглися в 1228 році.

Вчений доходить висновку, що після смерті в 1231 році Джелаледдіна, який, рятуючись від монголів Угедея, потрапив до рук курдів і був убитий, “Азербайджан... подчинился монголам или вернее анархии, так как и в самом Каракоруме, великоханской столице монголов, затем пошли династические споры” [8, с. 8].

Отже, аналіз наукової спадщини А. Кримського щодо подій, пов’язаних з боротьбою Хорезму з монгольськими завойовниками, свідчить, що вчений, перебуваючи в тренді розвитку сучасної йому сходознавчої науки, використовуючи для своїх досліджень першоджерела та найсучасніші наукові публікації того часу, спробував створити мозаїчне полотно політичного та культурного життя Центральної Азії за часів монгольського завоювання. Відмітними рисами А. Кримського-дослідника, які відрізняли його від інших представників сходознавчої школи Російської імперії, крім притаманних йому енциклопедизму, аналітичних здібностей, були літературний талант і дар популяризатора наукових знань.

Література:

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Санкт-Петербург, 1900. 584 с.
2. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Лекция VIII // В. В. Бартольд. Сочинения. Т. V. М., 1968. С. 19–192.
3. История религиоведения и интеллектуальная история России XIX – первой половины XX века. Архивные материалы и исследования / отв. ред. М. М. Шахнович, Е. А. Терюкова. СПб., 2019.

4. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков. Т. 1. Вып. 1. М., 1901. 61 с.

5. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков. Вып. XVI. Москва, 1903.

6. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. 2-е значит. измененное и дополненное издание. Ч. II. От розложения сельджукского царства до монголов. Москва, 1906.

7. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом Восточных языков. Москва, 1914. Т. I. № 2.

8. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Т. 3, вып. 1. От эпохи монголов Джингиз-хана до водворения сефевидов в Иране и “Великих моголов” в Индии XVI–XVIII вв. Новое, обширно переработ. изд. М., 1914–1917.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-54>

Сейтяг'яєв Н. С.

ORCID: 0000-0002-5221-4284

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ “СТИСЛОЇ ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ХАНІВ”

Ключові слова: “Стисла історія кримських ханів”, рукопис, османсько-турецька мова, кипчацькі мови, чагатайська мова, кумицька мова, кримськотатарська мова, Абу-л-Газі, Крим, Північний Кавказ.

Представлена доповідь присвячена розгляду особливостей мови невеликого за обсягом твору, відомого за умовною назвою “Стисла історія кримських ханів”, який до цього часу вважався додатком до тексту “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі. Як додаток до твору Абу-л-Газі він міститься в рукописній збірці з зібрання Інституту рукопису Національної